

9.

DE STRIJD OM DE MIDDELVINGER

OVER DE KIEZERSAANHANG VAN DE PVV

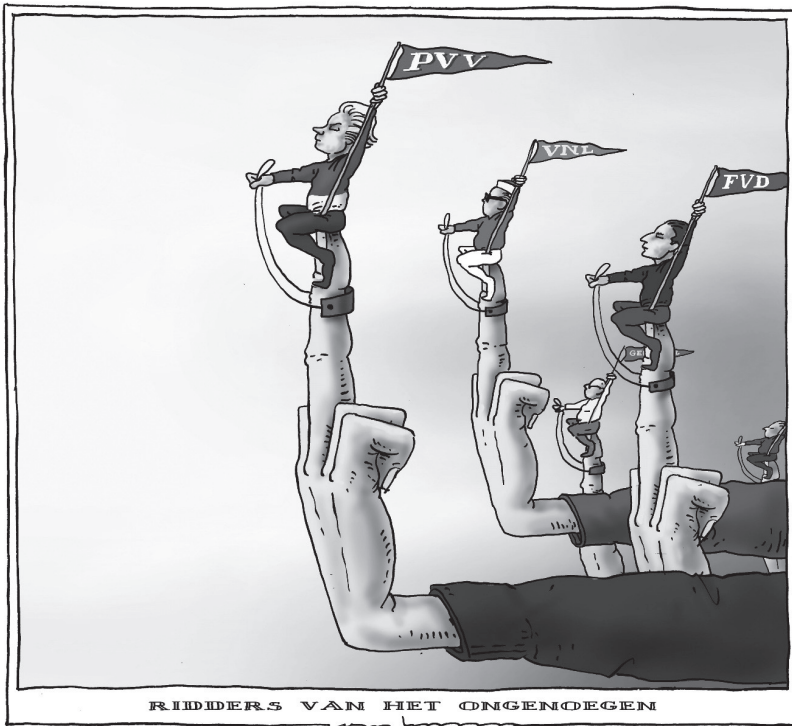
Joop van Holsteyn en Galen Irwin

Inleiding

De strijd om de kiezer kent meerdere vormen. Een heel specifieke variant van die electorale strijd betreft ‘het gevecht om de middelvinger’, zoals onder anderen Hans Goslinga, politiek commentator van het dagblad *Trouw*, heeft gesignaleerd.¹ Op de uiterste flanken van de Nederlandse politiek zouden ter linkerzijde de Socialistische Partij (sp) en ter rechterzijde de Partij voor de Vrijheid (pvv) zich tijdenlang succesvol hebben getoond in het herhaald werven van steun van vooral die kiesgerechtigde burgers die op verkiezingsdag hun middelvinger wensten op te steken naar ‘Den Haag’. Een afwijzend, scherp kritisch gebaar naar de gematigde, compromissen zoekende en op sommige inhoudelijke punten naïeve, gevestigde partijen en traditionele politici van het politieke midden. Politieke polarisatie en populistisch protest als kenmerken of hoofdbestanddelen van een electoraal verdienmodel, dat overigens bij de Provinciale Statenverkiezingen van 20 maart 2019 ook door Forum voor Democratie (FvD) met aanzienlijk succes lijkt te zijn geëxploiteerd.

Deze bijdrage gaat over de kiezersaanhang van de pvv, met bescheiden aandacht voor de aanhang van FvD en de electorale bedreiging die laatstgenoemde partij voor Wilders en de zijnen vormt of kan gaan vormen. We schetsen, op basis van Nationale Kiezersonderzoeken (NKO's) die rondom verkiezingen van de Tweede Kamer gehouden worden en empirische informatie bevatten over kiezers en hun opvattingen, een profiel van die pvv-aanhang en eventuele

ontwikkelingen daarin gedurende het bijna vijftienjarige bestaan van de PVV.² Hoe verhoudt met name de aanhang van het beginjaar 2006 zich tot latere jaren, in het bijzonder die van 2017?

Spotprent van Joep Bertrams.

We vergelijken in onze schets die PVV-aanhang nadrukkelijk niet met de aanhang van alle overige partijen afzonderlijk, maar opteren voor een – inderdaad: erg grove – tweedeling van het Nederlandse electoraat: de aanhang van de PVV versus alle andere kiezers.³ Praktisch heeft deze tweedeling het voordeel dat de vergelijking te behappen is in een bijdrage van beperkte omvang en niet voortdurend een vergelijking van de PVV met tien of meer andere partijen behoeft. Van groter belang nog is het idee dat de PVV zich als populistische rechts-radicalen partij aan of voorbij de zijlijn van het traditionele Nederlandse politieke speelveld zou bevinden, met aanhangers die vanaf die zijlijn in

voortdurend fel protest de middelvinger opsteken naar de zwoegende spelers op het veld. Waarbij vermoed wordt dat het signaal dat zij alzo wensen af te geven een dubbele bedoeling heeft. Enerzijds zou de pvv-aanhang zich via steun aan deze populistische protestpartij uitspreken tegen de bestaande politieke spelers en misschien zelfs de spelregels van de representatieve democratie, terwijl anderzijds heel andere inhoudelijke opvattingen zouden bestaan over voorname kwesties als het proces van Europese eenwording en vraagstukken rondom immigratie en de integratie van etnische minderheden in Nederland. Op basis van ons dubbelprofiel in termen van democratisch spel en spelers en, secundair, politieke knikkers, hopen we te komen tot een wat scherper, empirisch gefundeerd beeld van de pvv-aanhang en wellicht van de bruikbaarheid van de middelvingermetafoor als interpretatiekader van die kiezers die de pvv al geruime tijd een zichtbare, prominente plek geven in de Nederlandse politiek en maatschappij.⁴

Een sociaal-demografische schets van de PVV-aanhang

In 2006 deed de pvv onder de naam Groep Wilders/Partij voor de Vrijheid voor de eerste maal mee aan Tweede Kamerverkiezingen.⁵ Met groot succes. In totaal 579.490 kiesgerechtigden gunden de nieuwe politieke formatie hun stem, goed voor 5,9 procent van alle stemmen en resulterend in 9 Kamerzetels. Een bijzondere prestatie, die nauwelijks aan glans verloor vanwege het feit dat vier jaar eerder de Lijst Pim Fortuyn (LPF) als nieuwkomer met niet minder dan 26 zetels het record zo buitengewoon scherp had gesteld. Het Nederlandse electorale en politieke systeem had zich nogmaals van zijn open kant laten zien.⁶ De pvv had vervolgens de Kamerverkiezingen van 2010 nodig om met 24 zetels de piek van de LPF te benaderen en zakte in 2012 enigszins weg naar 15 Kamerzetels, maar werd in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2017 lange tijd gezien als de partij die mogelijk als grootste uit de stembus zou komen. Dat bleek uiteindelijk niet het geval, maar met 20 zetels hoefde de pvv in grootte slechts de vvd met 33 zetels (ruim) voor te laten gaan.⁷ Volgens vvd-lijsttrekker en premier Mark Rutte was Nederland op 16 maart 2017 ‘wakker geworden in een “normaal” land’.⁸

De pvv claimt in ieder geval sinds 2010 de partij van en voor de doorsnee-Nederlanders genaamd Henk en Ingrid te zijn, maar blijkt

in termen van geslacht toch echt gemakkelijker Henk dan Ingrid voor zich te winnen. Onder haar kiezers zijn in 2017, en meer nog in het beginjaar 2006, mannen in de meerderheid. Met 63 respectievelijk 58 procent mannelijke aanhangers in 2006 en 2017 wijkt de PVV in het nadeel van de vrouwen af van de min of meer gelijke 50-50-verdeling naar geslacht in electoraat en Nederlandse bevolking (zie tabel 1). Dat mag niet echt verbazen, gezien het feit dat in het algemeen geldt dat ‘at all levels, (leadership, membership, electorate) there are fewer women than men within populist radical right parties’.⁹

Wat de leeftijdsopbouw betreft, is er eveneens enig verschil tussen de aanhang van de PVV en die van de overige partijen gezamenlijk, met overigens iets andere verschillen in 2006 dan in 2017. In 2006 deed de partij het opmerkelijk goed onder jongere kiezers, of althans was een aanzienlijk deel van de PVV-aanhang nog geen 30 jaar oud. Jongeren dragen trouwens vaker een extra steentje bij aan de electorale doorbraak van nieuwe partijen.¹⁰ In 2017 zijn dergelijke jongeren relatief minder aanwezig onder de PVV-aanhang en kent de aanhang iets meer oudere kiezers, maar is de leeftijdsopbouw eigenlijk niet veel anders dan bij de overige kiezers.

Tabel 1. Kiezers van de PVV versus overige kiezers naar enkele achtergrondkenmerken, 2006 en 2017 (%)

	KIEZERS PVV		OVERIGE KIEZERS	
	2006 (N ±114)	2017 (N ±315)	2006 (N ±2.084)	2017 (N ±2.130)
<i>Geslacht</i>				
▪ man	63	58	49	49
▪ vrouw	37	42	51	51
<i>Leeftijd</i>				
▪ 18-29 jaar	24	12	16	17
▪ 30-49 jaar	36	31	39	31
▪ 50-64 jaar	24	31	27	26
▪ 65-plus	17	26	19	25
<i>Subjectieve sociale klasse</i>				
▪ arbeidersklasse	49	46	30	19
▪ gewone middenklasse	44	41	49	53
▪ hogere (midden)klasse	7	13	22	29
<i>Religie</i>				
▪ beschouwt zichzelf gelovig	37	37	55	41
▪ beschouwt zichzelf niet gelovig	63	63	45	59

Ter verklaring van de opkomst en het electorale succes van rechts-populistische partijen in gevestigde West-Europese democratieën, waaronder Nederland, wordt recentelijk vaak een beroep gedaan op de zogenoemde mondialiseringstheorie, volgens welke diverse ontwikkelingen in maatschappij en politiek kunnen worden teruggevoerd op een toegenomen internationale verwevenheid tussen landen op economisch, politiek en cultureel vlak. Volgens deze theorie pakken die ontwikkelingen niet voor alle burgers op gelijke wijze uit: het proces kent winnaars en verliezers. In het bijzonder mensen met een relatief lage opleiding of in het algemeen een lagere sociaaleconomische status of positie wisten zich lange tijd verzorgd en beschermd door een nationale, in hoge mate begrensde welvaartsstaat, maar zien of beleven mondialisering en europeanisering als een bedreiging van die beschermende constructie, en op cultureel gebied van de eigen nationale identiteit. Rechts-populistische partijen zouden zich sterk maken voor en daadwerkelijk electoraal succes hebben onder deze groep verliezers van of bedreigden door dit gestage globaliseringsproces.¹¹

Het sociaal-demografische profiel van de PVV-aanhanger weersprekt deze mondialiseringstheorie niet. Hoewel opleidingsgegevens als zodanig problematisch en over de jaren lastig vergelijkbaar zijn (en hier dan ook niet worden gepresenteerd), lijken de kiezers van de PVV relatief laagopgeleid.¹² Gelet op hun zogeheten subjectieve sociale klasse – tot welke klasse rekenen mensen zichzelf? – zien we dat de aanhang van de PVV in relatieve meerderheid meent tot de lagere of gewone arbeidersklasse te behoren. Deze groep is zelfs iets groter dan de groep middenklassers onder de PVV-aanhanger, terwijl ‘de middenklasse’ bij de overige kiezers de helft beslaat en daarmee ruimschoots de grootste subklasse is, en bij die overige kiezers eveneens een aanzienlijk deel zegt tot de hogere klasse te behoren – een indruk die slechts een zeer beperkt aantal PVV-aanhangers van zichzelf heeft. Inkomensgegevens (gegevens hier niet gepresenteerd) ondersteunen het vermoeden dat de PVV-aanhanger wat sociaaleconomische status betreft enigszins achterblijft op de rest van het Nederlandse electoraat: ‘Onder de Henks en Ingrid’s verdient een dikke 45 procent een laag inkomen. Bij andere kiezers is dit percentage ongeveer 30 procent.’¹³

Overigens vormen gelovigen een minderheid onder de pvv-kiezers, wat past bij het algemenere beeld van radicaal-rechtse partijen die weliswaar claimen pal te staan voor de joods-christelijke identiteit en traditie, maar daarmee in de regel toch niet veel gelovige kiezers voor zich weten te winnen.¹⁴ Waar bij de overige kiezers ruim de helft (in 2006) of een aanzienlijke minderheid (in 2017) van 41 procent van zichzelf zegt gelovig te zijn, is dit bij de pvv in beide jaren slechts 37 procent. Het is daarbij opmerkelijk dat althans op dit ene kenmerk, dat vanuit electoraal perspectief uiteraard in het Nederland van de eenentwintigste eeuw nog maar een beperkte rol speelt, de aanhang van de pvv in 2017 vrij sterk lijkt op de rest van het electoraat.

Een politiek profiel van de PVV-aanhang

Wat denken die vooral mannelijke sociaaleconomisch achtergebleven seculiere aanhangers van de pvv? Hoe zien zij het politieke spel, en zijn zij daarin geïnteresseerd? In deze paragraaf gaan we in op dergelijke vragen, waarbij we na enkele opmerkingen over de percepties en houdingen ten aanzien van de politiek in het algemeen het karakter van de pvv-aanhang in termen van populisme in kaart brengen.

Opvattingen over het politieke spel en de spelers

Het is al te gemakkelijk en dan ook niet gerechtvaardigd om de aanhangers van de pvv simpelweg neer te zetten als een groep burgers die zich ongehinderd door interesse en kennis bij verkiezingen uitsprekt tegen de gevestigde politieke orde. Het opsteken van de electorale middelvinger behoeft nu eenmaal nauwelijks grote politieke interesse en diepgaande kennis van zaken. Tegelijkertijd kan niet worden ontkend dat deze kiezers volgens enkele gebruikelijke indicatoren van politieke belangstelling en naar eigen inschatting relatief weinig belangstelling tonen voor politiek. In 2006 geeft een derde deel van de pvv-aanhang van zichzelf aan geen enkele politieke interesse te hebben, in 2017 een vijfde deel; voor beide jaren is dat ongeveer twee keer zo veel als bij de overige kiezers (zie tabel 2).

Tabel 2. Kiezers van de PVV versus overige kiezers naar opvattingen over politiek als proces, 2006 en 2017 (%)

	KIEZERS PVV		OVERIGE KIEZERS	
	2006	2017	2006	2017
Subjectieve politieke interesse				
• niet geïnteresseerd	34	22	16	12
• tamelijk geïnteresseerd	60	65	70	69
• zeer geïnteresseerd	6	13	14	19
Politiek cynisme (% [helemaal] mee eens)*				
• Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken.	98	[2010] 97	92	[2010] 91
• Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit.	61	63	36	33
• Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan op grond van je capaciteiten.	63	63	46	40
Politiek zelfvertrouwen (% [helemaal] mee eens)				
• Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek.	18	23	23	32
• Ik heb een goed beeld van de belangrijkste problemen in ons land (2006)/ Ik begrijp de belangrijkste onderwerpen die spelen in ons land (2017).	47	72	62	78
• Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik niet echt kunnen begrijpen wat er speelt.*	76	[2010] 69	56	[2010] 54
Politieke responsiviteit (% 'is zo')				
• Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.	67	73	35	36
• De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.	76	83	46	50
• Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.	55	78	39	43

* Omdat in latere NKO's deze vragenreeks niet is opgenomen, ontbreekt het ons aan gegevens voor latere jaren dan 2010. Zie ook Jean Tillie et al., *Rumoer. Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (Amsterdam 2016), 148.

Dat relatieve gebrek aan politieke interesse weerhoudt PVV-kiezers er niet van een scherp cynisch oordeel te vellen over politici. In 2006 zijn deze kiezers zo goed als zonder uitzondering van mening dat politici tegen beter weten in meer beloven dan zij kunnen waarmaken en menen ruime meerderheden dat bewindslieden vooral op hun

eigenbelang uit zijn en dat het Kamerlidmaatschap eerder via politieke vrienden dan op basis van bekwaamheden wordt verkregen. Over de eerste stelling bestaat brede consensus binnen het Nederlandse electoraat, maar de overige kiezers zijn aanzienlijk minder van mening dat puur eigenbelang de ultieme drijfveer van ministers en staatssecretarissen zou zijn en dat niet bekwaamheid maar politieke vrienden de deur zouden openen naar de Tweede Kamer. De pvv-aanhang toont zich aldus in 2006, en in 2010 is dat niet anders, aanzienlijk cynischer dan de overige kiezers. En als een dergelijke cynische houding ‘sarcasme en proteststemgedrag om de irreële pretenties en huichelarij van overheid en politici aan de kaak te stellen’ legitimeert, dan is het opsteken van de middelvinger op verkiezingsdag zelfs een welhaast passend gebaar.¹⁵

Deze cynische houding onder de aanhang van de pvv wordt gecombineerd met een gevoel van politieke machteloosheid. Die machteloosheid op haar beurt lijkt het gevolg van een combinatie van enerzijds een gebrek aan politiek zelfvertrouwen of zogeheten *internal efficacy* en anderzijds de indruk dat het politieke systeem – ‘Den Haag’ – niet voldoende openstaat of responsief is voor de inbreng van gewone burgers. Minder dan andere kiezers blijken pvv-kiezers zowel in 2006 als later van mening dat zij goed in staat zijn een actieve rol te spelen in de politiek en dat zij een goed beeld hebben van de belangrijkste problemen in het land. En meer dan anderen denken pvv'ers dat de politiek eigenlijk te ingewikkeld is om echt goed te kunnen begrijpen.

Overigens is het verschil in politiek zelfvertrouwen tussen de twee hier onderscheiden kiezersgroepen geringer dan het verschil in termen van politiek cynisme. Maar dat verschil blijkt dan weer veel groter als het gaat om de perceptie van de responsiviteit van het representatieve politieke bestel. Zowel de pvv-aanhang van 2006 als die van 2017 is in soms heel ruime meerderheid van mening dat Kamerleden zich niet om de mening van mensen zoals hen bekommeren, dat politieke partijen slechts uit zijn op hun stem en geen interesse hebben in hun mening, en dat ‘mensen zoals ik’ geen enkele invloed hebben op de regeringspolitiek. Ook bij de overige kiezers komen deze meningen wel voor, maar toch in aanzienlijk mindere mate en in geen enkel geval is een meerderheid van die overige kiezers een dergelijke opvatting toegedaan.¹⁶

De indruk van een gebrekkige toegankelijkheid of responsiviteit van het politieke systeem kan worden gerelateerd aan het kernidee of de ideologie van het populisme, opgevat als ‘het idee van kiezers dat de opvattingen van “de gewone man of vrouw” in grote lijnen met elkaar overeen stemmen, maar niet of onvoldoende doorklinken in politieke keuzen en beleid.’¹⁷ Hoewel het debat over wat populisme ‘precies’ is nog niet is beslecht, is volgens velen toch de kern ervan dat het de corrupte politieke elite stelt tegenover het homogene, goede volk, dat voortdurend door die elite wordt genegeerd, miskend of verraden.¹⁸ In het NKO 2017 is via enkele stellingen gepoogd de relatie tussen politieke elite en volk en daarmee de essentie van het populistische gedachtegoed aan de oppervlakte te brengen, wat het ons mogelijk maakt om te exploreren of de aanhang van de PVV zich op dit punt onderscheidt van de overige kiezers.¹⁹ En het korte antwoord op deze vraag is dan een volmondig ja: de PVV-aanhang toont zich in alle opzichten relatief populistisch (zie tabel 3).

Dat gekozen volksvertegenwoordigers zich moeten laten leiden door de mening van het volk is op zichzelf natuurlijk niet zo’n vreemde gedachte in een democratie, ook in een representatieve democratie waarin de ‘decision-making of those who govern retains a degree of independence from the wishes of the electorate.’²⁰ Met die stelling over het gewenste zware gewicht van de volksstem zijn dan ook de meeste Nederlandse kiezers van maart 2017 het wel eens, zij het dat PVV-kiezers in nog ruimere meerderheid (84 procent) hun instemming betonen dan de overige kiezers (61 procent) doen, mogelijk vanuit het idee dat die volksmening direct(er) moet doorklinken en meer leidend moet zijn in de Tweede Kamer. De bevinding dat ruim de helft van de kiezers van de PVV vindt dat de belangrijkste beslissingen door het volk en niet door politici moeten worden genomen, sluit hierbij aan; voor die positie is slechts een minderheid van 19 procent van de overige kiezers te vinden. De vrij massale steun onder de PVV-aanhang voor het referendum als inspraak- en besluitvormingsinstrument (gegevens niet in tabel opgenomen), is in dit licht begrijpelijk.²¹ Dat is een door vele populistten gedeelde opvatting: ‘Voor een echte democratie zijn vrije verkiezingen van volksvertegenwoordigers noodzakelijk, maar niet voldoende. Het volk zou via referenda en volksinitiatieven (...) de politieke besluitvorming van onderop moeten kunnen bepalen.’²²

Tabel 3. Kiezers van de PVV versus overige kiezers naar populistische opvattingen, 2017 (%)

	KIEZERS PVV	OVERIGE KIEZERS
Manifestaties van populisme (% [zeer] mee eens)		
▪ Politici in de Tweede Kamer moeten zich laten leiden door de mening van het volk.	84	61
▪ Politici praten te veel en doen te weinig.	81	42
▪ De politieke tegenstellingen zijn groter tussen de elite en gewone burgers dan tussen burgers onderling.	74	52
▪ Wat men in de politiek 'het sluiten van compromissen' noemt, is eigenlijk gewoon het verraden van je principes.	64	20
▪ Een sterke regeringsleider is goed voor Nederland, ook als die leider de regels wat oprekt om dingen voor elkaar te krijgen.	58	50
▪ De belangrijkste politieke beslissingen moeten worden genomen door het volk en niet door politici.	55	19
▪ De meeste politici zijn alleen maar geïnteresseerd in de belangen van rijke en machtige mensen.	56	19
▪ Ik word liever vertegenwoordigd door een gewone burger dan door een beroeps politicus.	49	17
▪ De meeste politici geven niets om het volk.	47	13
▪ De meeste politici zijn [niet; stelling gespiegeld gepresenteerd, JvH/GI] te vertrouwen.	44	17
▪ Politici vormen het grootste probleem in Nederland.	29	7

Eveneens begrijpelijk is dan dat zo goed als de helft van de PVV-aanhang liever vertegenwoordigd wordt door een gewone burger dan door een beroeps politicus, waarvoor bij de overige kiezers weinig steun te vinden is. Die politici, die overigens naar de mening van een zeer ruime meerderheid van de PVV-kiezers (81 procent) te veel praten en te weinig doen en volgens een grote minderheid van hen van 47 procent niets om het volk geven – behalve wellicht om rijke en machtige mensen – en niet te vertrouwen zijn (44 procent), daar moet de aanhang van de PVV maar heel, heel weinig van hebben, wat de indruk van een hoog ideologisch-populistische gehalte van het gedachtegoed van die PVV-aanhang verder versterkt. Het gaat nog maar net niet zo ver dat die politici het grootste probleem in Nederland zijn, een stelling waarmee toch nog bijna 30 procent van de PVV-aanhang instemt, vergeleken met 7 procent van de overige kiezers.

Voor het populistische kernidee van een duidelijk antagonistische houding tussen politieke elite en volk lijkt overigens eveneens brede steun te zijn. Niet alleen een zeer ruime meerderheid (74 procent) van de pvv-aanhangers vindt althans dat de politieke tegenstellingen tussen de elite en gewone burgers groter zijn dan die tussen burgers onderling, maar ook ruim de helft van de overige kiezers stemt in met een stelling die dit beweert. De pvv-aanhang onderscheidt zich scherper van de overige kiezers in zijn mening over het sluiten van compromissen. In het land van minderheden dat Nederland traditioneel is, mag die manier om tot besluiten en 'daden' te komen dan misschien gebruikelijk en wellicht noodzakelijk zijn, voor bijna twee derde van de pvv-kiezers gaat het eigenlijk gewoon om het verraden van de eigen principes, een mening die slechts een op de vijf overige kiezers te kennen geeft. En misschien maakt deze afkeer van het voortdurend traag en stroperig zoeken naar compromissen en de gulden middenweg ook dat een aanzienlijke mate van steun aanwezig blijkt voor een sterke regeringsleider die dingen voor elkaar kan krijgen, al zouden daarbij allicht de regels een beetje worden opgerekt. Die steun, die toch wel lijkt te wringen met de mening dat het vooral het volk en de gewone burger moeten zijn die de touwtjes in handen hebben, is trouwens bepaald niet exclusief onder de pvv-aanhang te vinden: met 50 procent instemming met de stelling over het nut van de sterke regeringsleider blijven de overige kiezers opmerkelijk dicht in de buurt van de 58 procent die gemeten wordt onder de kiezers van de pvv.

Dat de pvv-aanhang in algemene zin bijster weinig opheeft met politici, lijkt zich te weerspiegelen in de beoordeling van concrete Nederlandse politici in termen van sympathie. We presenteren hier niet in tabelvorm alle (gemiddelde) scores voor de lijsttrekkers van partijen die deelnamen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2017, maar kunnen wel opmerken dat de gemiddelde sympathiescore voor tien van de dertien in de Kamer verkozen lijsttrekkers onder de pvv-aanhang lager is dan onder de overige kiezers, zij het dat het verschil soms gering is. Alleen Henk Krol (50PLUS), Thierry Baudet (FvD) en de eigen leider Geert Wilders hebben gemiddeld meer sympathie onder pvv'ers dan onder de overige kiezers. Deze vergelijking van sympathiescores onder pvv-kiezers versus overige kiezers zegt echter nog niets over de absolute score die lijsttrekkers behalen. Als we ons daarop richten, zien we dat Wilders de enige

lijsttrekker is die, op een schaal lopend van 0 tot en met 10, tot een heel dikke voldoende weet te komen: 7,4. Met gemiddelde scores die in ieder geval (ruim) voldoende zijn, mogen wellicht Thierry Baudet (6,6), Kees van der Staaij (6,3) en Gert-Jan Segers (6,2) eveneens op enige sympathie rekenen onder pvv-kiezers en misschien ook nog wel Henk Krol en Marianne Thieme (beiden 5,9), maar leiders van grotere gevestigde partijen als Mark Rutte (4,6), Lodewijk Asscher (4,2), Alexander Pechtold (4,0) en Jesse Klaver (4,5) komen zelfs niet in de buurt van de gemiddelde score van 5. En voor die laatsten zal het slechts een heel schrale troost zijn dat het altijd nog erger kan: de lijsttrekker van DENK, Tunahan Kuzu, kan onder de overige kiezers al bepaald niet op sympathie rekenen (3,1), maar kan dat gezien zijn extreem lage gemiddelde score van 2,7 al helemaal niet onder de kiezersaanhang van de pvv.

Identiteit, opvattingen en ideologie

We wezen eerder op de mondialiseringstheorie, betrekking hebbend op een onderliggende voortgaande maatschappelijke ontwikkeling die binnen onder meer de Nederlandse samenleving niet op alle burgers een gelijk effect zou hebben. De ‘verliezers’ ervan zouden zich door processen van internationalisering of europeanisering bedreigd voelen, niet alleen in materieel opzicht maar ook in hun identiteit, en uit angst daarvoor en afkeer daarvan hun electorale toevlucht zoeken bij rechts-populistische partijen als de pvv, waarbij nationalisme een ideologisch wezenskenmerk zou zijn.²³ Wat hiervan ook moge zijn, het is in dat licht opvallend dat de pvv-kiezers en de overige kiezers zich niet wezenlijk anders uitspreken in reactie op enkele stellingen waarmee in 2017 geprobeerd is de nationale identiteit nader in beeld te brengen (zie tabel 4). Sterker nog, van die overige kiezers is een groter deel (88 procent) dan van de pvv-kiezers (77 procent) het eens met de stelling dat zij zich verbonden voelen met Nederland en Nederlanders. En terwijl slechts een op de tien pvv-kiezers zich meer Europeaan of wereldburger dan Nederlander voelt, is dat onder de overige kiezers evenmin meer dan een op vijf. Ten slotte zijn onder beide groepen kiezers redelijk vergelijkbare percentages van rond de 70 en 40 procent het eens met de stelling dat men er trots op is Nederlander te zijn respectievelijk dat er geen beter land is dan Nederland. Van een uitgesproken nationalistisch of patriottisch (zelf)beeld van

pvv-kiezers in vergelijking met de overige Nederlandse kiezers lijkt in 2017 geen sprake te zijn.

Tabel 4. Kiezers van de pvv versus overige kiezers naar identiteit, 2017 (%)

	KIEZERS PVV	OVERIGE KIEZERS
Identiteit (% [helemaal] mee eens met stelling)		
• Ik voel me verbonden met Nederland en Nederlanders.	77	88
• Ik voel me meer Europeaan of wereldburger dan Nederlander.	10	18
• Ik ben er trots op Nederlander te zijn.	68	75
• Er is geen beter land dan Nederland.	40	39

Hiervoor zagen we ook al dat de pvv-kiezers, als zij de middelvinger al wensen op te steken bij verkiezingen, zij dat allicht primair doen tegen het democratische spel zoals dat gespeeld wordt in met name Den Haag en tegen de dubieuze dominante spelers van dat spel. Maar inhoud doet er mogelijk evenzeer toe. Het kan zijn dat zij over belangrijke politieke vraagstukken opvattingen hebben die ver verwijderd zijn van die van andere kiezers, en die vervolgens niet of onvoldoende krachtig doorklinken in het parlement. Dat was in ieder geval de expliciete suggestie van partijleider Geert Wilders, toen hij bij de Algemene Politieke Beschouwingen van september 2015 de Tweede Kamer kwalificeerde als ‘nepparlement’, in zijn ogen een volksvertegenwoordiging waarin specifieke inhoudelijke politieke posities (concreet: over de toelating en opname door gemeenten van asielzoekers) niet in die mate hoorbaar en zichtbaar waren zoals in een ware volksvertegenwoordiging verwacht zou mogen of zelfs moeten worden.²⁴

Een indruk van een eventueel eigen politieke positie van de pvv-aanhanger met betrekking tot enkele afzonderlijke maatschappelijke en politieke vraagstukken wordt verkregen op basis van vragen naar enkele specifieke kwesties (zie tabel 5). Daarbij gaat het om het al dan niet wensen te verkleinen van inkomensverschillen, de toelaatbaarheid van euthanasie, de houding ten opzichte van het proces van Europese integratie en de vraag of etnische minderheden in Nederland hun eigen cultuur mogen behouden dan wel zich aan de

Nederlandse cultuur dienen aan te passen. De twee eerstgenoemde kwesties zouden terug te voeren zijn op de traditionele sociaaleconomische respectievelijk religieus-ethische scheidslijn in de Nederlandse maatschappij en politiek. De andere twee kwesties zouden gerelateerd zijn aan een recentere culturele scheidslijn, die politieke kwesties zou genereren waarop gevestigde partijen met relatief veel moeite een eensgezind en overtuigend politiek antwoord zouden geven vanuit hun ideologische referentiekader, wat de opkomst van rechts-radicale populistische partijen als de PVV, en eerder de LPF, electoraal de wind in de zeilen zou geven.²⁵

Ten aanzien van de gewenste inkomensverdeling lijkt er een behoorlijke mate van eensgezindheid onder het Nederlandse electoraat te bestaan. Slechts weinigen zijn van mening dat de inkomensverschillen groter moeten worden en het meningsverschil tussen de diverse partijaanhangen is dan ook veeleer gelegen in de vraag hoe wenselijk het is dat die verschillen kleiner worden (zie tabel 5). In 2006 noch in 2017 neemt de kiezersaanhang van de PVV hier een onderscheiden positie in. Dat is evenzeer het geval als het gaat om het euthanasievraagstuk. De seculiere partijen, waaronder de PVV, zijn wat hun kiezers betreft helder in hun (gemiddelde) positionering: euthanasie moet mogelijk zijn. Als er in deze kwestie al een politiek buitenbeentje is dat zich mogelijk vanwege die evidente minderheidspositie politiek of beleidsmatig miskend voelt, dan is dat de SGP, niet de PVV.

Maar hoe zit het met de vraagstukken die mogelijk een onderliggende culturele dimensie reflecteren? Hier zien we dat de aanhang van de PVV zich wel degelijk op enige afstand van de overige groepen partijaanhangers bevindt. PVV-kiezers waren in 2006 en zijn in 2017 met een gemiddelde positie van 5,8 respectievelijk 5,9 uitgesproken in hun opvatting dat de Europese integratie te ver is gegaan. In 2006 is de SGP de enige andere partij waarvan de kiezers met 5,5 een vergelijkbare positie innemen. In 2017 hoeven de PVV-kiezers zich minder eenzaam en alleen te voelen in hun negatieve oordeel over het proces van Europese eenwording. PVV'ers zijn in dat jaar met een gemiddelde positie van 5,9 weliswaar het meest uitgesproken in hun negatieve oordeel over het Europese integratieproces, maar kiezers van 50PLUS (5,7), FvD (5,5), SP (5,4) en ook SGP (5,3) staan evenmin te juichen als zij denken over de voortdurende voortgang van de eenwording van Europa.

Tabel 5. Opvattingen van kiezersgroepen over politieke vraagstukken, 2006 en 2017

	Inkomensverschillen		Euthanasie		Europese integratie		Etnische minderheden		Links-rechts-zelfplaatsing	
	2006	2017	2006	2017	2006	2017	2006	2017	2006	2017
SP	5,9	6,2	6,3	6,1	5,1	5,4	5,0	5,0	3,7	3,5
GL	5,7	5,9	6,2	6,2	3,9	3,5	3,7	3,5	3,2	2,8
PvdA	5,7	5,7	6,0	6,2	4,6	3,5	4,8	4,0	3,8	3,2
D66	4,9	4,6	6,3	6,3	3,7	3,3	4,4	3,9	5,2	4,7
CU	5,3	5,0	3,0	3,3	5,0	4,1	5,0	4,4	6,2	5,2
SGP	4,6	4,8	1,5	1,9	5,5	5,3	5,9	5,5	7,7	7,6
CDA	5,0	4,6	5,7	5,5	4,5	4,5	5,3	5,3	6,6	6,2
VVD	4,1	3,7	6,2	6,1	4,3	4,1	5,5	5,0	6,9	7,0
PvdD	6,0	5,5	6,4	6,2	5,0	4,4	5,1	4,6	4,7	3,6
FvD	-	4,3	-	6,3	-	5,5	-	5,1	-	6,9
50plus	-	5,3	-	6,4	-	5,7	-	5,7	-	5,5
DENK	-	4,6	-	6,0	-	4,7	-	2,8	-	3,4
PVV	5,5	5,2	6,4	5,8	5,8	5,9	6,1	6,2	6,7	6,6
Alle kiezers	5,2	4,9	5,9	5,9	4,7	4,4	5,1	4,8	5,3	5,3

Toelichting:

- Bij de beantwoording van alle vragen is een 7-puntsschaal gebruikt met als uiterste waarden: bij inkomensverschillen 1 'verschillen moeten groter worden' en 7 'verschillen moeten kleiner worden'; bij euthanasie 1 'euthanasie moet worden verboden' en 7 'euthanasie moet mogelijk zijn'; bij Europese integratie 1 'eenwording zou verder moeten gaan' en 7 'eenwording is al te ver gegaan'; en bij etnische minderheden 1 'behoud van eigen cultuur voor allochtonen' en 7 'allochtonen moeten zich geheel aanpassen'.
- Bij de zelfplaatsing in termen van links en rechts is in beide jaren gebruikgemaakt van een 11-puntsschaal met links als schaalwaarde 0 en rechts als hoogste schaalwaarde 10.

Een enigszins vergelijkbare afwijkende positie van de pvv-kiezers, juist ook ten opzichte van de aanhang van de gevestigde partijen die het via deelname aan regeringscoalities allicht beleidsmatig meer voor het zeggen hebben, zien we in hun houding ten aanzien van de integratie van etnische minderheden of 'allochtonen'. Die hebben zich maar aan te passen aan de Nederlandse cultuur, blijkt uit de gemiddelde scores van 6,1 in 2006 en 6,2 in 2017 onder pvv-kiezers. In 2006 konden met name kiezers van de SGP (5,9) en toch ook wel vvd (5,5) en cda (5,3) zich redelijk vinden in deze uitgesproken positie; in 2017

neemt de aanhang van de gevestigde partijen CDA en VVD echter met 5,3 en 5,0 een iets gematigder positie in en vinden de kiezers van de PVV slechts bondgenoten onder de kiezers van 50PLUS (5,7) en SGP (5,5). De gemiddelde positie van het op dat moment nog beperkte aantal kiezers (in het NKO) van FvD spreekt zich trouwens eveneens duidelijk in de richting van aanpassing aan de Nederlandse (boreaalse?) gebruiken en gewoonten uit (5,1).

De opkomst van een nieuwe politieke dimensie roept vragen op over de blijvende bruikbaarheid van het denken over politiek in termen van links en rechts, maar de links-rechtsdimensie heeft vooralsnog niet afgedaan.²⁶ In deze gekende terminologie en categorisering is de kwalificatie radicaal- of zelfs extreemrechts voor de PVV, in het bijzonder haar kiezers, overigens bepaald niet evident. In 2006 is de aanhang van de PVV naar eigen inschatting duidelijk rechts van het midden (score 6,7 op 11-puntsschaal) maar minder rechts dan de aanhang van de VVD (6,9) en SGP (7,7) en vergelijkbaar met de CDA-kiezers (6,6). De relatieve positionering van de PVV-aanhang in 2017 is niet anders: met een score van 6,6 zien die PVV-kiezers links naast zich de CDA-aanhang (6,2) en rechts van zich eerst de aanhang van FvD (6,9), en wat verder naar rechts die van VVD (7,0) en SGP (7,6). In de conventionele duiding in termen van links en rechts waren noch zijn PVV-kiezers opmerkelijk rechts, laat staan extreemrechts.

Een voorzichtige blik op de toekomst

Dat na 15 maart 2017 opnieuw volksvertegenwoordigers dienden te worden beëdigd voor niet eerder in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen, is nauwelijks nieuws. Nederland staat immers hoog op de ranglijst van West-Europese democratieën waar in de naoorlogse periode nieuwe groeperingen zich door middel van verkiezingen een plaats in het parlement wisten te verwerven.²⁷ In 2017 slaagde ook Forum voor Democratie (FvD) daarin, met twee zetels. Dat deze partij zich vervolgens, in eerste instantie gestaag in de peilingen in de loop van 2017 en daarna 'echt' in maart 2019 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten (en daarmee op indirecte wijze voor de Eerste Kamer), zou ontwikkelen tot een in omvang belangrijke partij en dat dit wellicht in het electorale nadeel van de PVV zou werken, was in

maart 2017 verre van evident.²⁸ Al kon vanaf het begin af aan worden vermoed dat ook deze partij zich scherp zou afzetten tegen de gevestigde politieke orde – het vermaledijde ‘partijkartel’, in de herhaalde typering van partijleider Baudet²⁹ – en daarmee wellicht electoraal aantrekkelijk zou zijn voor die kiesgerechtigden die zich tegen het politieke establishment wensten uit te spreken. Een nieuwe optie voor de middelvinger.³⁰

FvD was in 2017 de zoveelste kleine politieke nieuwkomer en splinter in een gefragmenteerde Tweede Kamer, waarover op basis van het NKO 2017 weinig gezegd kan worden. Behalve dan dat de PVV vanuit electoraal oogpunt op dat moment weinig te vrezen leek te hebben: de PVV-aanhang van 2017 zag zichzelf namelijk niet zo snel op Baudet en de zijnen stemmen. De in het NKO opgenomen zogeheten stemkansvraag, die tracht te achterhalen hoe waarschijnlijk het is dat kiezers in de toekomst ooit op een bepaalde partij stemmen, gaf FvD slechts minieme electorale hoop onder deze groep ogenschijnlijk verwante rechts-populistische kiezers. Op een schaal van 1 tot en met 10, waarbij een hogere waarde een grotere kans aangeeft dat ooit op de betreffende partij gestemd wordt, kreeg de eigen PVV in 2017 een fraaie gemiddelde score van 8,6 (gegevens niet in tabelvorm gepresenteerd). Hierbij stak de score van 4,0 voor FvD nogal bleekjes af. De meeste andere partijen hadden weliswaar een nog kleinere kans op een stem vanuit het PVV-kamp van 2017, daarbij de indruk versterkend dat de PVV eigenlijk de enige werkelijke optie is voor dit segment van het electoraat, maar partijen als 50PLUS (4,7), SP (4,5) en VVD (3,9) deden het zeker zo ‘goed’ als FvD. Echter, de voornaamste boodschap van dergelijke gegevens voor Wilders en de partijstrategen van de PVV kon niet anders zijn dan dat de eigen aanhang van 2017 niet serieus van plan was om ooit op een andere partij dan de PVV te stemmen.³¹

De Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019 doen echter dan toch anders vermoeden: een zeer goede uitslag voor FvD, een aanzienlijk verlies voor de PVV. Die tegengestelde ontwikkeling in de uitslagen suggereert dat voormalige PVV-kiezers dit keer voor FvD hebben gekozen. Die suggestie vindt steun in verkiezingsonderzoek dat bureau Ipsos bij de Statenverkiezingen heeft uitgevoerd. Dat onderzoek laat niet alleen zien dat voor Forumkiezers meer nog dan voor andere kiezers landelijke overwegingen van het grootste belang waren, maar ook dat het juist de PVV is die fors aan FvD verloren heeft:

‘Een kwart van de Tweede Kamerachterban van PVV is overgestapt naar Forum voor Democratie.’³² Dat de PVV in maart 2019 te lijden had onder een relatief lage opkomst onder haar aanhangers, is dan ook wellicht een minder grote kopzorg voor Geert Wilders dan het feit dat FvD een zo forse greep wist te doen in de kiezerskas van zijn PVV. Om welke redenen dat precies geweest is, is moeilijker vast te stellen, maar het is denkbaar dat althans een deel van de aanhang van de politiek geïsoleerde en daardoor relatief ineffectieve PVV in FvD een partij ziet die allicht meer bereid en beter in staat is om een krachtig signaal af te geven aan de gevestigde politiek dan wel effectief mee te draaien in het bestuur van het land, en op die manier daadwerkelijk politiek-bestuurlijk zaken te doen. Dat dit geen vergezochte redenering is, kan worden geleerd van onze zuiderburen, waar in het recente verleden de aanhang van het door een cordon sanitaire politiek-bestuurlijk uitgesloten Vlaams Belang een electoraal alternatief wist te vinden in de Nieuw Vlaamse Alliantie (N-VA).³³ Als dit Vlaamse scenario zich ook in Nederland zal blijken te ontrollen, dan heeft de PVV er in de nabije toekomst in Forum voor Democratie een zeer serieuze electorale concurrent bij.³⁴ De ‘diepe buiging’ die Wilders op de avond van de Statenverkiezingen bereid was te maken voor zijn concullega Baudet, kan op termijn misschien verworden tot een electoraal door de knieën gaan...³⁵

Slotopmerkingen

Op de vraag of er in de Nederlandse politiek ‘ruimte op rechts’ zou bestaan, gaf eerst Pim Fortuyn, vervolgens Geert Wilders en recent Thierry Baudet een overtuigend bevestigend antwoord.³⁶ Fortuyn werd brutaal het politieke woord ontnomen, Baudet heeft nog nauwelijks tijd gehad om zich te manifesteren – het is Wilders met zijn PVV die in de eenentwintigste eeuw het conservatieve momentum gestalte heeft gegeven, op radicaal-populistische wijze.

Wat de kiezersaanhang van de PVV betreft, onderscheidde deze zich de afgelopen kleine vijftien jaar op enkele punten van de overige Nederlandse kiezers. Ten eerste is er het inhoudelijke verschil van inzicht, vooral ten aanzien van misschien niet geheel nieuwe maar min of meer recent gepolitiseerde kwesties als die van aard en tempo van

de Europese integratie en de wijze van integratie van etnische minderheden in Nederland. Wie is Nederlander en wat is Nederland? Op die dubbele vraag hadden de gevestigde politieke partijen lange tijd – nog altijd? – geen adequaat antwoord, althans geen antwoord dat aansloot bij de diagnose en gewenste oplossing van een substantieel deel van het electoraat. De pvv deed het in dat opzicht beter, maar wie goed kijkt, ziet dat de inhoudelijke standpunten van haar aanhang in dezen verre van uniek zijn en eigenlijk vrij behoorlijk pasten op het van oudsher ruime palet aan politieke kleuren in de Nederlandse politiek.

Het is de houding ten aanzien van de democratische politiek als zodanig die kenmerkend en allicht uniek is voor de pvv-aanhang. De pvv-kiezers combineren een relatief geringe politieke interesse met een gevoel van politieke machteloosheid en een forse mate van politiek cynisme, en staan kritischer tegenover het representatieve politieke bestel dan de overige kiezers. De politieke elite wordt in tal van opzichten negatief bejegend, en de pvv-kiezers staan relatief sympathiek tegenover een inrichting en werking van de politiek die als populistisch gekwalificeerd kan worden. Mogelijk is dat overigens een gevolg van het feit dat de inhoudelijke standpunten onvoldoende gehoord en verwoord worden in de Tweede Kamer – nepparlement! – en vertaalt inhoudelijke onvrede zich op termijn in kritiek op het politieke proces en de hoofdrolspelers, wat het cynisme slechts verder versterken zal en de machteloosheid niet doet afnemen.³⁷ Dan komt er een moment, dat bij verkiezingen niets anders rest dan een machteloos gebaar van woede en kritiek: de middelvinger.

Maar is dat een stabiele situatie? Hoelang blijven kiezers naar het stemlokaal gaan om een partij en partijleider te steunen met het keer op keer afwijzen van de gevestigde politieke orde, maar ook met nauwelijks kans op beleidsmatig succes? De komst van FvD onder aanvoering van Baudet lijkt een interessante ontwikkeling voor juist de aanhang van de pvv, die na bijna anderhalf decennium Wilders en pvv enige hernieuwde politieke hoop kan koesteren. ‘Ik weet niet of we iets verkeers hebben gedaan. Baudet heeft een geweldige campagne gevoerd en daar zijn we moeilijk tussengekomen’, aldus Geert Wilders in een eerste reactie op de uitslag bij de Statenverkiezingen van maart 2019.³⁸ Misschien heeft hij inderdaad niet zozeer iets verkeers gedaan als wel weinig goeds gedaan, en geven zijn kiezers nu het voordeel van hun diepe politieke twijfel aan Baudet en zijn Forum

voor Democratie. 'Politiek is een kwestie van vallen en opstaan', wist Wilders ook monter te melden op de avond van 20 maart 2019.³⁹ De afgelopen vijftien jaar stapte hij, loyaal gesteund door zijn kiezers, luidruchtig door de Nederlandse politiek. Of hij na de struikelpartijen van maart en vervolgens mei 2019 snel kan opstaan en electoraal blijvend goed ter been zal blijken te zijn, moet de toekomst uitwijzen.